

Gyógyszerformák előfordulása egy, a XX. század második feléből származó manuálisban

Szóke Enikő Renáta

Sancta Trinitas gyógyszertár, Nagyvárad

Frecvența unor forme farmaceutice într-o colecție de rețete, din a doua jumătate a secolului XX.

Literatura prelucrării colecțiilor de rețete farmaceutice, pe lângă faptul că fiecare farmacist și farmacie au avut colecțiile proprii, este foarte modestă. Aceste prescripții, colectate cu grijă și ascunse din fața concurenței, ne ajută să cunoaștem preparatele farmaceutice frecvent utilizate ale unei perioade de timp și ale unui anumit teritoriu. Autorul pentru studierea temei a primit colecția de rețete a regretatului farmacist Urszinyi Zoltán. Colecția, inițial, a fost proprietatea farmacistului Szabó-Aczél István. El a donat manualul farmaceutic colegului său Urszinyi, cu cine a lucrat împreună la farmacia Sabina (ulterior Hungaria) din Oradea. Colectarea rețetelor a fost începută în martie 1946, după cum se precizează pe coperta manualului, însă nu avem o dată exactă când s-a donat colecția, respectiv noul proprietar de când a completat-o cu propriile rețete. Colecția, care cuprinde mai mult de cinci sute de prescripții de uz uman, este un document de epocă de la mijlocul secolului al XX-lea. Studiul manualului Urszinyi ne arată varietatea preparatelor farmaceutice și formele farmaceutice rar întâlnite azi. Colecția de rețete oglindește pregătirea tehnică multilaterală a farmacistului vremii, pentru a face față cerințelor populației.

Cuvinte cheie: colecție de rețete, preparate farmaceutice

The occurrence of pharmaceutical preparations in a collection of prescriptions from the second half of the XXth century

The literature referring to the data processing of the collections of pharmacy prescriptions is quite modest, even though all the pharmacies and pharmacists had such collections. Prescriptions and formulas were mostly kept hidden from the competitors and uninitiated eyes; they were carefully collected and used in each pharmacy. These formulas help us to learn about frequently used prescriptions in a certain period or area. The author had access to Urszinyi Zoltán's prescription collection in order to study it. Urszinyi was a pharmacist and lived between 1921 and 2011. The manual originally belonged to Szabó-Aczél István, who used to work with Urszinyi at the Sabina pharmacy from Oradea, (part of Hungary at that time). He donated the manual to his younger colleague. The writing of the collection was started - according to the inscription on the cover - in June 1946, but there is no data about when it changed owner, or when the new owner started to write his own recipes in it. The collection contains more than 500 prescriptions. This collection gives us an idea about the occurrence of certain formulas in the middle period of the twentieth century. The Urszinyi-manual shows the diversity of products, little-known pharmaceuticals and the complex activity which is conducted by pharmacists in order to serve the public, due to the underdevelopment of chemical and cosmetic industry.

Keywords: collection of prescription, pharmaceutical preparations

Orvostudományi Értesítő, 2011, 84 (2): 114-118

www.orvtudert.ro

A gyógyszerértári vénygyűjtemények feldolgozásának irodalma, annak ellenére, hogy minden gyógyszerértárnak és patikusnak meg volt a maga kollekciója, elég szerénynek mondható. Ezek a minden patikában gondosan összegyűjtött és használt, avatatlan szemek, de főleg a konkurencia elől rejtve tartott kollekciók, formulák segíthetnek egy időszak vagy egy terület gyakrabban elkészített receptjeinek a megismerésében. Budaházy István egy, több vénygyűjteményt összehasonlító tanulmányában, ezeket a manuálisokat „szakmatörténeti dokumentumoknak” nevezi [1].

A vények gyűjtése sok évszázados múltra tekint vissza. Bátran mondhatjuk, hogy egyidős a gyógyszerkészítéssel. Talán az első manuálisok egyike a több mint 3500 éves Ebers papirus vagy a babiloni égetett agyagtáblák voltak, amelyek számos, gyógyszerként használt anyagot és receptgyűjteményt is tartalmaznak. Ma a gyógyszerértári tevékenység gyökeres változásával, a receptúrai munka jelentősen csökken. Mégis, „Valószínű a manuális létezni

fog, amíg receptúrai tevékenység lesz a gyógyszerértárakban, noha jelentősége egyre fokozottabb mértékben, de érthetően csökken” [8].

A jelen tanulmány alapját képező manuálist (a *liber manuális*-ból – ami kézikönyvet jelent, vagy a *manuale pharmaceuticum*-ból = gyógyszerértári kézikönyv) a XX. század közepe táján szerkesztette vagy másolta, feltehetően, egy korábbi gyűjtemény alapján, Szabó-Aczél István (1911 - ?) nagyváradi gyógyszerész, a külső borítón megjelölt dátum szerint, 1946 márciusában [5].

Később, egy általunk ismeretlen időpontban átruházta fiatal tanult kollégájára Urszinyi Zoltán (1921–2011) gyógyszerészre. Urszinyi Zoltán önéletrajzában így vall erről az „örökségről”: „1945–48 között a nagyváradi Hungária (volt Sabina) patikában dolgoztam. Ennek tulajdonosa Szabó-Aczél István volt. Ebben az időszakban került hozzám Szabó-Aczél kollégám gazdag manuálisa, receptgyűjteménye. Nagy hasznomra volt, mint fiatal patikusnak, amit később én is számtalan vénnyel egészítettem ki. A kis vonalas, több száz előírást tartalmazó, ú.n. repertoár füzet ma is megvan, talán érdemes lenne feldolgozni a benne található recepteket és az azokban használt materia medicat, azaz gyógyszerkincset. Érdekes képet nyújtana a

Szóke Enikő Renáta
410133 Nagyvárad - Oradea
str. Dornei 38.
e-mail: szoke_eniko@yahoo.com

XX. század közepének patikai tevékenységéről és anyagai-ról” [7]. A füzetet halála előtt néhány hónappal Budaházy István gyógyszerésznek adományozta.

Urszinyi gyógyszerész javaslatát megfogadtam és tűztem ki jelen tanulmányom céljául a „gazdag” manuális tanulmányozását, feldolgozását. Ennek eredményét fogja bemutatni a jelen dolgozat.

A manuálisról

Az általam feldolgozott manuális 205x160 mm méretű, 74 lapot tartalmazó kartonba kötött, ABC sorrendes füzet. A borító belső felén olvasható az angol térdszalagrend jelmondata: „Honni soit i qui mal y pense”, azaz szabad fordításban: „szégyellje magát, aki rosszra gondol”. Az írás karaktere szerint ezt Urszinyi gyógyszerész írta be a füzetbe. Hasonló módon Szabó-Aczél is egy mottóval indította a gyűjteményt „Isten nevében”. Ez egy általános szokás volt más patikusok manuálisaiban is, mint például **Szabó Ferenc** esetében – „Mi az atom? Sűrű semmi, sóhaj Isten ajkán” [7], vagy **Surányi Ervinnél** (Bél, Nagyvárad) [4] és **Kozelka Bélánál** (Kassa) [3] – „In nomine Dei”.

A receptek latinul, a címek nagy része és a hozzájuk tartozó utalások, valamint egyes gyakorlati tanácsok magyar nyelven vannak írva. A két szerző írása elég különböző, így, ha nem is számoltam meg külön-külön a recepteket, az első szerző által gyűjtöttek vannak túlsúlyban. Szabó-Aczél gyógyszerész, az általa gyűjtött recepteket fekete, illetve kék tintával jegyezte le, majd Urszinyi Zoltán a gyűjteményt a megfelelő betűrendnél egészítette ki az általa hasznosnak tartott vényekkel, kék tintával vagy ceruzával.

A szerzőkről

Szabó-Aczél Istvánra vonatkozó életrajzi adatot alig találtam. 1911-ben született, a ma Ausztriához tartozó Nezsideren (Neusiedl). Elég régen hunyt el és fia, aki orvos lett évtizedekkel ezelőtt kivándorolt az országból, de sajnos már ő sem él. Az egyetemet 1933-ban végezte. Feleségül vette főnökének, **Szabó Sándor** gyógyszerésznek a lányát. 1939-ben az apósa, az antiszemita törvények életbelépése miatt, nevére íratja a Sabina patikát, amit 1942-ben Hungáriára keresztül át és vezeti, az 1949-es évi államosításig.

Urszinyi Zoltán szép kort ért el, hosszú ideig ő volt a nagyváradi gyógyszerészek korelnöke. Egy olyan családból származott, amelyikben több nemzedéken át sok gyógyszerész volt, ahogy azt egy TV interjúban mondta:

„gyógyszerész volt a nagyapám, dédapám, de még a szép-apám is” [7]. Egyedül az édesapja volt a kakukktojás a családban, aki ítélőtáblai elnökként működött. Jól felkészült patikus volt és jó gyakorlati tehetséggel áldotta meg a Sors. Szakmai pályája során, sok helyen és sok kollégával dolgozott együtt, ami jelentős tapasztaltforrás volt számára. Egyik másik munkahelye vagy kollégája neve meg is jelenik a gyűjteményben.

Karrierje gyakorlatilag három nagy, mindegyik mintegy 15 éves, periódusra osztható: az első időben, mint recepturista működött, majd a Nagyváradi Gyógyszerközpont beszerzési terveit készítette el. Az utolsó periódusban, mint megyei szakfelügyelő dolgozott, és ebből az állásból ment nyugdíjba. Vallomása szerint mindig visszavágyott a táraasztalhoz. Igen büszke volt a Budapesti Gyógyszerészkar által adományozott aranydiplomájára, amit egyetemi tanulmányai befejezésének 50. évfordulójára kapott. A magánéletben családszerető, szerény, művelt és jóhumorú ember volt, aki még utolsó napjaiban is olvasta a magyar klasszikusokat. Jó érzékkel rajzolt és hasonlóan írt is. Ez utóbbit bizonyítja az 2009-ben megírt önéletrajza is [7].

A vényekről

A manuális 909 receptet tartalmaz. Nagyobb részben humángyógyászati készítmények vényei dominálnak, de emellett állatgyógyászati, kozmetikai, háztartási, gazdasági és ipari vegyi cikkek receptjei is megjelennek a receptgyűjteményben, amint az **1. táblázatból** kitűnik.

1. táblázat. xxx

1	Embergyógyászat	501	55,12%
2	Állatgyógyászat	6	0,66%
3	Kozmetikai	214	23,54%
4	Háztartási cikkek	105	11,55%
5	Gazdasági és ipari receptek	63	6,93%
6	Reagensok és indikátorok	5	0,55%
7	Kártevők ellen	15	1,65%
	Összesen	909	100%

A készítmények osztályozását Budaházy István tanulmánykötetéből kölcsönöztem, azzal a szándékkal, hogy, egy későbbi dolgozatban összehasonlítsam, **Szabó Ferenc**, szintén nagyváradi gyógyszerész, által szerkesztett, de mintegy 20 évvel, régebbi gyűjteménnyel [6].

A vények egy részének az eredetét, származását is meg tudhatjuk a manuálisból. Van ahol a gyógyszerár neve (pl. F3 – hármas számú, a váradi permanens patika, ahol

ő mint helyettes főnök is dolgozott), természetesen több helyen a Sabina név is a gyógyszerértár házikészítményei mellett, mint: szárvíz, bajuszpedrő, Aqua Cosmetica stb. Az egyik bajuszpedrő recept a „Tiszaújlaki” megjegyzés olvasható. Ez valószínű egy híres preparátum lehetett, mert hasonló *adnotatio* található, „igazi” megjegyzéssel, egy 1875-76 tájáról származó manuálisban is, de a két összetétel nem volt teljesen azonos [9].

A „Szabó Béla Gyomorpor”-t, minden bizonnyal Székelyhídon (Bihar megye) eltöltött idő alatt jegyezhetett fel, ahol **Szabó Béla** gyógyszerész volt a patika tulajdonosa. Megjelenik **Schiff Ernő** (1863 – 1920) neve is, a XX. század elejének híres nagyváradi gyermekgyógyásza, akinek a receptjeit halála után 30-40 évvel még elkészítették, a **Burján Fendálé**, aki neves szülész-nőgyógyász volt. Máshol a „megrendelő” beteg vagy vásárló neve jelenik meg a vények mellett. Mint érdekességet említem meg, hogy található a receptek között egy festőváson alapozásához használt keverék formulája is. Mellette megjegyzi azt is, hogy **Miklóssy Gábor**, kiváló kolozsvári képzőművész, egyetemi tanár módszere szerint.

Humán felhasználású receptek

Az embergyógyászati célokra használt receptek száma 501, amely több mint 20 gyógyszerformát képvisel. A gyógyszerformák közül néhány már nem, vagy alig használatos a mai beszűkült receptúrai tevékenységben, például a gyógymézek, tabletták, ecetek, befecskendezések stb. A pilulák nagy számát figyelembe véve, mint önálló gyógyszerforma jelennek meg az alábbi összefoglaló táblázatban.

A legnagyobb százalékban kenőcsök fordulnak elő, de számottevő arányban találunk szuszpenziókat és emulziókat, vagy belsőleges porokat is. Az adagolt *per os* gyógyszerformák kategóriájába soroltam a piskótákat, csokoládékat, ostyákat, tablettákat (nem *comprimata*k) és másokat.

1	Pilula	21	4,16%
2	Vizes oldat - külsőleges	29	5,78%
3	Kenőcs	86	17,16%
4	Por - külsőleges	21	4,16%
5	Kúp, ovula	23	4,59%
6	Emulzió, szuszpenzió	68	13,57%
7	Alkoholos oldat - külsőleges	37	7,38%
8	Szirup (elixir)	47	9,38%
9	Tapasz	7	1,39%

10	Tea	17	3,39%
11	Por - belsőleges	61	12,17%
12	Szerves oldat	8	1,66%
13	Tabletta (comprimata)	1	0,20%
14	Alkoholos kivonat + Tinktúra	23	4,59%
15	Alkoholos oldat - belsőleges	15	2,99%
16	Adagolt p.o. szilárd formák	8	1,60%
17	Vizes oldat - belsőleges	14	2,80%
18	Steril parenterális készítmények	2	0,40%
19	Gyógymézek	1	0,20%
20	Különfélék	12	2,40%

Természetesen egy ilyen felosztása, csoportosítása a talált gyógyszerformáknak számtalan kompromisszumot is feltételez. Például, ha alkottunk egy *per os* használatos adagolt kategóriát, miért nem írtuk közéjük az osztott belsőleges porokat vagy a *comprimata*kat? Hasonlóan egy helyre lehetne tenni a külsőleges és belsőleges oldatokat is. Véleményem szerint így, különválasztva pontosabban mutatják a különböző gyógyszerformák felhasználtságát, azok célzottságát.

A klasszikus gyógyszerformák mellett már megjelennek steril készítmények is, injekciók, penicillin szemkenőcs, amelynél részletezi a készítmény előállításának általános feltételeit és készítésének technikáját.

A manuálisban már megjelentek a szintetikus anyagok is, mint a fenacetin, piramidon, aszpirin, penicillin, sulfatiazol és a történelmi jelentőségű prontosil és mások, előrevetítve a gyógyszer-alapanyagok elkövetkező fejlődési irányát. Ugyanakkor megjegyezhetjük, hogy ezek jó részét a haladás máig kiselejtezte a gyógyszerértárak polcairól.

Noha, ennek a dolgozatnak nem célja a *materia medica*, a gyógyanyagok tanulmányozása, mégis említést érdemel egy-két érdekesség, amiről ma már szinte az egyetemen sem hallunk. Több receptbe előfordul a disznósír – *Axungia porci* vagy *Adeps suilus*, a fagyú – *Sebum*, a kőrisbogar. Külön ki kell emelni az évszázadok csodaszerének tartott terjék – *Theriaca* megjelenését az egyik vényben, ami már régen eltűnt a patikai praxisból.

Más felhasználású készítmények

A múlt század közepén a még fejlődő vegyipar hiányosságainak pótlására a nagyközönség kis kémiai üzemektől, a gyógyszerértáraktól várta a különféle, vegyi eredetű cikkek iránti igényeinek kielégítését. Ezek előállításához szükséges széleskörű felkészültséggel egyedül a gyógyszerészek rendelkeztek. A gyógyszerészek oktatása, már a gyakor-

noki időkben is, megfelelő ismereteket nyújtott ezeknek előállításához. Ezt bizonyítják a gyakornokok számára szerkesztett tankönyvek is [3, 10] Ez az igény nem csak gyógyszerek, hanem más vegyi termékek tekintetében is értendő. Ez megkövetelte, hogy minden gyógyszerár minél gazdagabb vénygyűjteménnyel rendelkezzen.

- Ezek a gyűjtemények tartalmazták a különböző gyógyszerek, gyógyhatású készítmények mellett az egyes kozmetikumok, bizonyos háztartási vegyi cikkek, vagy akár egyes, az iparban használatos termékek receptjeit is. A humán gyógyászati előírások mellett, amint a fenti táblázatból kitűnik, különösen nagy arányban képviseltetik magukat a kozmetikai készítmények receptjei, a megnövekedett igény és a még „gyerekcipőben járó” kozmetikai ipar miatt.

A kozmetikában használatos készítmények: szájszerek, kozmetikai arckrémek, -vizek, púdere, hajfestékek mellett megtalálhatók olyan, ma már megmosolyogtató „szépészeti” preparátumok, mint bajuszpedrő, ajakír, hajfényesítő és több kölnivíz receptje is. Ezek között megjelennek a Sabina patika specialitásai: Sabina krém, éjjeli, nappali és szeplő elleni. Különböző fogporok és fogkrémek összetétele és elkészítési módja is pontos leírásra kerül.

- A reagensek, indikátorok kis mértékben vannak képviselve, korunkban is ismertek és használatosak, mint a Fehling-, Löffler-oldat, Nylander vagy urobilinogen reagens, vagy a híg sósav oldat.
- A manuálisban megtalálható néhány patkányméreg (pl.: Pasta Phosphorata), hangya- és svábbogárittó, vagy a gyümölcsfákat pusztító hernyók elleni készítmény receptje is.
- Figyelemre méltó helyet foglalnak el viszonylag nagy számuknál fogva a háztartási cikkek receptjei. Sütőpor-, mustár-, harmincnál is több likőr- és italrecept, pl. fügebor („majdnem tokaihoz hasonló ízű”) is található a manuálisban. Megismerhetjük több takarítószer, folt-tisztító szer, cipőkrém, változatos színű tinták, de perzsabunda fényesítő és gyertya formuláját is.
- A gazdasági és ipari receptek kategóriájában akkumulátorsavat, rozsdavédőt és firneist, különböző ragasztók receptjét találhatjuk. Megtanulhattunk szappant főzni, briliánst tisztítani, ezüstöt oxidálni, de a festővászon alapozás és a fényképkidolgozás valamennyi fázisához (előhívó, fixáló, tonfixáló) szükséges oldat összetételével és elkészítésének leírásával is megismerkedhetünk. Ezekon kívül más ritkaságokkal is találkozhatunk: pl. bélyegzőpárna-festék, fegyverbarnító, füstölők – papír, por vagy gyertya -, vagy különféle színű gőrgőztűz receptje.
- A gyűjteményben néhány állatgyógyászati készítmény összetétele is található, pl. kórödző labdac, szemkenőcs

hályogra állatnak, tehéntőgye kenőcs, Pulvis aequorum stb.

Más

A receptek mellett néhány gyakorlati tanácsot találunk a fagyás kezeléséről, a *diabetes mellitus* jellemző megnyilvánulásairól, a veseproblémák esetén alkalmazott diétáról, de részletes leírás is megjelenik a ragályos beteg elkülönítésének szabályairól. Erre a gyógyszerek mellett természetes gyógymódokat is felsorol. Bizonyos technikai problémák is megjelennek a gyűjteményben: az oxigén gyógyszerári szinten történő előállításának és palackba töltésének folyamatáról is pontos leírást kapunk. Hasonlóképpen leírja a Hydrargirum pp album előállítását szublimátból (HgCl₂) ammoniával.

Az utolsó oldalakon Urszinyi Zoltán leírja a különböző gyógynövények hatóanyagban gazdag részeit román, magyar, valamint latin nyelven. Még van köztük kőrisbogar és pióca is. Ezt követően pedig hasznos leírásokat találunk a gyógynövények gyűjtése és feldolgozására vonatkozólag, meghatározva a gyűjtés idejét, a feldolgozáshoz szükséges szerszámokat, a növényi részek tisztítását és szárítását. Itt azt is megjegyzi, honnan lehet alaposabban dokumentálódni: „Bővebben „gyógyszerismeret” dr. Lipták Pál 16. old”.

Következtetések

- A tanulmányozott vénygyűjtemény alapján, a mai változó világban és a szakma jelentős átalakulása idején, képet alkothatunk a 60-70 évvel ezelőtti gyógyszerári tevékenységről, tipikus és részben eltűnt készítményeiről és arról a széles skálájáról a különböző cikkeknek, amit a gyógyszereken kívül a patikákban készítettek.
- Rálátást kapunk arra a komplex ismerteket igénylő tevékenységre, amit a gyógyszerészek a vegyi és kozmetikai ipar fejletlensége miatt folytattak a lakosság széleskörű kiszolgálása érdekében.
- Terveim között szerepel ennek egy összehasonlító tanulmányát elvégezni, más hasonló korú vagy akár más időkből származó manuálisokkal. Ez a tanulmány első lépése lehet egy másik dolgozatnak is, amelyben szépmemlékű Urszinyi Zoltán javaslata, óhaja szerint göröcső alá vesszük a gyűjteményben található gyógyanyagokat, a *materia medicat* is.
- Végezetül egy privát jellegű következtetés: örömmel tölt el az a tudat, hogy ennek a gyűjteménynek a tanulmányozása által, a szakma történelmének olyan területére

jutottam el, ami már túlhaladja a jelenlegi gyógyszerképzés határait, és mint egy időutazás segítségével, szélesítettem rálátásomat a 70-80 év előtti gyógyszerári tevékenységre.

Irodalom

1. Budaházy, I. - Szabó Ferenc nagyváradi gyógyszerész vénygyűjteménye, Gyógyszerészet, 1996, 40, 41-44.
2. Csurgai, K. - Gyógyszerészeti tankönyv gyakornokok számára, Budapest, 1883, az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása,
3. Kozelka Béla vénygyűjteménye, magántulajdonban,
4. Surányi Ervin vénygyűjteménye, magántulajdonban,
5. Szabó-Aczél István és Urszinyi Zoltán vénygyűjteménye, magántulajdonban,
6. Szabó Ferenc vénygyűjteménye, magántulajdonban,
7. Urszinyi, Z. - Önéletrajz, gépirat, magántulajdonban,
8. Varga, P. - Száz év ezelőtti „manuális”, Gyógyszerészet, 1981, 25, 105-107.
9. id.Varró Ferenc vénygyűjteménye, a Bukaresti Gyógyszerészeti Kar tulajdonában,
10. Vondrasek, J. - A gyógyszerészi gyakorlat kézikönyve, Bercsényi Nyomda Rt., Budapest, 1911.